

O minulosti

„Vyrovnávanie sa s minulosťou“ má vždy niekoľko dimenzií. Musíme rozoznávať existenciálne, morálne, psychologické, sociálno-psychologické momenty nášho vzťahu k dejinám. Nemôžeme zabudnúť ani na právny a politický rozmer vzťahu k minulosti. Existenciálna antropológia má pravdu: identita sa utvára mojím vzťahom k budúcnosti, na pozadí istého pochopenia mojej minulosti. Som a musím sa uznať, musím sa vyrovnáť so svojou „vrhnutosťou“ do sveta, teda aj s tým, čo sa v tejto krajine stalo včera a čo som ovplyvniť nemohol. Človek akoby sa vždy „naprával“. Základný model, podľa ktorého artikulujeme svoj vzťah k minulosti, nám ponúklo kresťanstvo. Kresťanský model zdôrazňuje, že médiom tvorenia našej osobnej identity je minulosť. Nie sme síce „otrokmi“ svojej minulosti, môžeme totiž oľutovať a žiadať rozhrešenie. K minulosti sa však musíme priznať, prevziať za ňu zodpovednosť.

Vyrovnávanie sa s minulosťou má však aj politické dimenzie: je totiž aj zápasom o súčasné postavenie. Interpretácia minulosti je zbraňou v dnešných bojoch o podiel na ideologickej a politickej moci. Minulosť, jej určitá interpretácia legitimizuje a delegitimizuje, zvyhodňuje alebo prekáža pri zabezpečovaní mocenskej opory našej osobnej alebo kolektívnej identity.

Pri pohľade späť sa nám reťaz udalostí, ktoré potom chápeme ako dejiny, javí dvojako: ako sled nevyhnutností a ako séria rozhodnutí. Obidva pohľady sú možné, dejiny sa však nedajú písať ani na základe jedného. Dejiny ako možný predmet skúmania sa začínajú tam, kde môžeme rekonštruovať situácie rozhodovania, kde sa môžeme pýtať, aký bol vzťah medzi konkrétnymi podmienkami a voľbami. Dejiny sú vlastne o rozhodnutiach, voľbách, výberoch a o podmienkach, v ktorých sa tieto voľby uskutočňujú. A samozrejme o ich dôsledkoch. Práve konfrontácia voľby (jej základnou zložkou je zámer) s dôsledkami a následkami je základnou témou historického uvažovania.

Minulosť každej spoločnosti sa javí ako zbierka „dejinných hriechov“, ktoré je potrebné nejakým spôsobom odčiniť, vyrovnáť sa s nimi. V slovenskej publicistike sa často objavuje tendencia vidieť dejiny ako dejiny stratených príležitostí. Každá spoločnosť sa preto musí „vyrovnať“ aj so svojou minulosťou, uzavrieť s ňou niečo ako „mierovú zmluvu“. Niekedy to však končí pri prímerí, to znamená, že niektoré problémy sa „zametú pod koberec“, nepovažuje sa za vhodné

o nich diskutovať. Neraz počujeme, že podmienkou zdravého vývoja spoločnosti je vyrovnanie sa s minulosťou. Tí, ktorí takto hovoria, majú na mysli obyčajne dve fázy našej minulosti, a to obdobie vojnovnej Slovenskej republiky a roky „reálneho socializmu“ situované medzi roky 1948 až 1989, prípadne ešte roky „mečiarizmu“. Nevyrovnané účty s minulosťou siahajú však hlbšie, až k Uhorsku. Koniec koncov, základný repertoár slovenského uvažovania o vlastných dejinách a o svojich dejinných možnostiach sa utvoril ešte v Uhorsku.

Slovenská spoločnosť v priebehu dvadsiateho storočia niekoľkokrát zmenila smer svojho vývoja. Menili sa jej štátne rámce, menili sa politické a ekonomické systémy, niekoľkokrát sa budovali a rušili celé inštitucionálne komplexy. Zmena „rámcov“, „systémov“ a „inštitucionálnych komplexov“, i keď radikálne menila „vnútro“ slovenskej spoločnosti, bola obvykle iniciovaná tlakom zmenených medzinárodnopolitických konfigurácií. Každá zmena medzinárodnopolitického „kontextu“, sa však mnohonásobne premietala do „vnútra“ slovenskej spoločnosti: menila „silu“ jednotlivých sociálnych a etnických skupín, zvyhodňovala jedných a obmedzovala možnosti iných. Pre jedných zmena znamenala otvorenie nových možností, pre iných znamenala stratu vyhliadok na obvyklú životnú dráhu a marginalizáciu. Historicky si každá nová mocenská elita nahovárala, že vyrovňavanie si starých účtov je vlastne formou „pozitívnej diskriminácie“, otvorenia možností vzostupu pre tých, ktorým to doterajšie historické a sociálno-politické konfigurácie znemožňovali a že ide o „posledný“ akt tohto typu. Keď však ex post preskúmame bilancie všetkých „previerok“ a „vyrovnaní sa s minulosťou“, tak zistíme, že každá z nich oveľa viac problémov spôsobila ako riešila, zatiahla spoločnosť do dlhodobých konfliktov, ktorých ťaživé dedičstvo prechádzalo z generácie na generáciu. Samozrejme, psychologická klíma bola devastovaná aj vtedy, keď reálne zločiny zostali nepotrestané a keď sa mocensky zabránilo vytváraniu realistického obrazu minulosti. Pre každú novú mocenskú elitu je charakteristická ilúzia poslednej ruptúry, „poslednej borby“: každá sľubovala, že odteraz už budú v hre len sily kontinuity a spravodlivosti, rešpektu k osobnosti každého, rešpektu každého, kto je ochotný „priložiť ruku k spoločnému dielu“.

František Novosád: Keď sa pokúsime rekapitulovať konflikty, ktorými prechádzala slovenská spoločnosť od začiatku deväťdesiatych rokov, tak zistíme, že väčšina týchto konfliktov súvisí priamo alebo nepriamo so „zvládaním“, s „vyrovnávaním“ sa s minulosťou. Dokonca by sme to aforisticky mohli vyjadriť tak, že slovenská spoločnosť je rozdelená predovšetkým rozdielnymi interpretáciami svojej minulosti. Problémy nám zanechala každá etapa našej minulosti. Mohli by sme hovoriť o problémoch, ktoré sme „zdedili“ po Uhorsku, o problémoch, ktoré sme zdedili po Československej republike, po vojnovnej Slovenskej republike. A samozrejme je tu komplex problémov, ktoré sa dajú zhrnúť ako problém vyrovnávania sa s dedičstvom komunizmu alebo „reálneho socializmu“.

Prečo vlastne má minulosť takú váhu pre toto spoločenstvo? Prečo, keď zápasíme s toľkými problémami „dneška“ a hrnú sa na nás problémy „zajtrajška“, sa toľko zaoberáme problémami „včerajška“? Dôvod je aj v tom, že sa musíme identifikovať ako spoločenstvo a vzhľadom k neurčitosti dneška orientačné body hľadáme v minulosti. Dôležitý je aj politický moment: minulosť je veľmi často (a veľmi ľahko) instrumentalizovaná, používa sa ako nástroj v politickom boji. Tieto tri roviny sa však často dostávajú do protirečenia.

Dôležitou zložkou vzťahu k minulosti je jej skutočné poznanie. Pokiaľ ide o produkciu historikov, tak si myslím, že problém dnes už nie je v samotnom bádání, jeho rozsahu a kvalite, skôr v prezentácii výsledkov historického bádania verejnosti. Práce slovenských historikov vychádzajú v malých nákladoch, nie sú takmer nijako propagované. I tu platí, že slovenské spoločenské vedy by potrebovali niekoľko organizačných talentov. Práve nedostatok organizačných talentov spôsobuje, že slovenské spoločenské vedy, aj historiografia, vyzerajú v porovnaní so svojimi poľskými, maďarskými alebo českými partnermi trápne ako ošklbané kura. Nemožno však preceňovať ani dosah produkcie historikov. Výsledky práce historikov sa vždy začleňujú do spontánne udržiavaných interpretácií. Vyrovnáť sa s minulosťou znamená vyrovnáť sa s predsudkami. To však znamená urobiť tieto predsudky vedomými, explicitnými. Nemožno poprieť, že slovenská spoločnosť je váhavá a opatrná vo „vzťahu“ k svojim predsudkom.

Samuel Abrahám: Slovenská historiografia trpí aspoň tromi deficitmi. Predovšetkým, slovenská historiografia v porovnaní s historickou produkciou v susedných krajinách je kvantitatívne, ale aj kvalitatívne na tom oveľa horšie. Teda nielen vyzerá ako Popoluška, ale ňou aj naozaj je. O tom sa nedá pochybovať. Jednoducho je to tak, stačí si porovnať katalógy vydavateľstiev, zísť do väčšieho kníhkupectva... To by však nebol ten najväčší problém. Dokonca veľa z toho, čo vyšlo – mám na mysli všeobecnejšie zamerané práce ako sú napr. *Dejiny Slovenska* od Dušana Kováča – vyšlo na podnet „zvonka“ a bolo to určené pre české publikum. Moderne napísanej histórie Slovenska niet. To je jednoducho fakt. A aj tematicky je slovenská historická produkcia dosť chudobná. Chýbajú biografie, chýbajú súhrnné analýzy celých dejinných období. Koľko monografií o Štefánikovi, Tisovi alebo Husákovi je teraz na trhu? Okrem toho, slovenské historické práce sú napísané odbornou terminológiou a sú často nečitateľné aj pre vzdelaného laika. A musíme sa aj pýtať,

kto má právo o čom hovoriť. Za nedostatkami slovenskej produkcie je aj to, že naši historici buď nemajú legitimitu hovoriť o istých veciach, alebo sa necítia na to oprávnení. A to kvôli svojej minulosti, kvôli tomu, že pracovali v oficiálnych ústavoch, mnohí boli členmi komunistickej strany. A keď sa museli konfrontovať s emigrantmi alebo historikmi, ktorí boli vyradení, tak sa dostali psychologicky do ťažkej situácie. Dokonca aj historici, ktorí majú čo povedať, sú kvalitní, sa cítia zakríknutí. Akoby očakávali, že vždy im niekto bude vyčítať ich minulosť a povie, čo vy komunisti, čo vy nám rozprávate o minulosti. A preto sa títo ľudia často aj uťahujú do odbornosti, pretože tam nemusí byť reflexia, tam je mravčia historická práca v archíve, v ktorej sa možno vyhnúť hodnoteniu. Bez reflexie a hodnotenia sa však dobrý historik nezaobíde. Najmä nie, ak sa jedná o prelomové obdobia.

Martin Kanovský: Vyrovňavanie sa s minulosťou je možné niekoľkými spôsobmi. Prvým je spontánne vyrovňavanie sa, keď si ľudia bez akýchkoľvek inštitucionálnych mechanizmov zachovávajú určité spomienky na historické udalosti. Takto sa isté pochopenie minulosti odovzdáva z generácie na generáciu. Mechanizmy tohto osvojovania si minulosti a vyrovňavania sa s ňou skúmajú antropológovia. Druhá rovina je explicitné vyrovňavanie sa s minulosťou, prostredníctvom inštitucionálne zabezpečeného poznania, v intelektuálnych diskusiách. Sem patria aj médiá a publicistika. Medzi týmito rovinami niet nijakej synchrónie, hoci sú prepojené. Nemožno očakávať, že keď sa niečo dôkladne intelektuálne predebatuje, že to hneď bude mať priamy vplyv na spontánne chápanie minulosti, ako si myslia hlásatelia historických „právd“. A naopak. Pri vytváraní obrazu o minulosti môžu ľudia úplne ignorovať a väčšinou aj ignorujú a určite aj naďalej budú ignorovať inštitucionalizovanú intelektuálnu produkciu. To sa môže stať nielen vtedy, keď inštitucionalizovaná história ponúka obraz dejín, ktorý sa radikálne odlišuje od spontánne vytváraného obrazu, ale aj vtedy, keď spoločnosť stráca homogenitu, keď sa už nedokáže dohodnúť aspoň na základných kontúrach obrazu svojej minulosti. Toto je myslím aj slovenský prípad.

Egon Gál: Mňa tá explózia potreby vyrovnať sa s minulosťou, ku ktorej došlo pred pár rokmi, dosť prekvapila. Prekvapilo ma aj to, ako ľahko sa obrazmi minulosti dá manipulovať. Prečo sa vlastne potrebujeme vyrovnáť s minulosťou a čo z toho plynie pre prítomnosť? Súhlasím s tým, čo povedal Samuel o historickej produkcii u nás. Nemyslím si však, že to možno pripísať na účet politickým tlakom alebo politickým ambíciám historikov. Máme veľa minulosť, s ktorými sa potrebujeme vyrovnávať. Na rovine faktov vieme toho o sebe dosť. Vyrovňavanie sa s minulosťou znamená istú zrážku interpretácií. Napríklad vojnový Slovenský štát. Na jednej strane máme jeho obraz, ako nám ho ponúkajú Ďurica, Vnuk a ich žiaci, na druhej strane Dušan Kováč a Ivan Kamenec. Všetci hovoria o tých istých faktoch, len ich ináč vykladajú. Možno noví historici budú na veci nazerať celkom ináč. Pravda je, že minulosť – práve prostredníctvom tých spontánnych mechanizmov, o ktorých tu hovoril Martin – nejako v nás funguje, ovplyvňuje naše vnímanie súčasnosti.

Je naozaj dobré tieto implicitne fungujúce schémy urobiť explicitnými, hovoriť o nich, zverejniť svoje predsudky. Napriek tomu nie som si celkom istý, či vážnosť, aká sa pripisuje tomu, že sa vyrovnáme s minulosťou, je naozaj úmerná úžitku, ktorý takáto diskusia môže priniesť.

František Novosád: Spory o minulosť sú však našimi dnešnými spormi. Slovenská spoločnosť, národ, má problémy s dôvodmi svojej integrity. Problém integrity má svoje časové i priestorové dimenzie. Pre nás je problematickou nielen časová, ale stále ešte – aj keď si to neradi priznávame – aj priestorová dimenzia našej národnej existencie. Nakoniec, južné hranice Slovenska boli stanovené „zvonku“ a ich stanovením sa významná časť národa dostala „von“, mimo hraníc Slovenska. Návraty k minulosti majú aj funkciu sceľovania, pokusov o duchovnú reštitúciu toho, čo dejiny od nás oddelili. Je to vlastne hľadanie odpovede na otázku, prečo sme a do akej miery sme jeden národ. Aby sme pochopili svoje dnešné problémy, musíme sa vrátiť k ich genéze. To platí nielen o slovensko-maďarskom alebo slovensko-českom probléme. To tvrdím napriek tomu, že si myslím, že na politickej úrovni sa tieto problémy dajú riešiť len vtedy, keď sa odučíme račiemu spôsobu myslenia, keď sa zriekneme myslenia ako retrospektívy. Dejiny sú tým najnebezpečnejším spôsobom sprítomňovania problémov. Politici by sa mali naučiť „dávať dejiny do zátvorky“.

Martin Kanovský: Výskumy ukázali, že ľudia majú tendenciu pri interpretácii minulosti svojho spoločenstva pripisovať nadmerný význam tzv. konštitutívnym udalostiam, teda niečomu spektakulárnemu, čo akoby podstatne ovplyvnilo ich osudy. Povestní sú v tomto Srbi s ich bitkou na Kosovom poli. Každé spoločenstvo má zafixované takéto udalosti. Keď sa Vladimír Mináč snažil dať do popredia plebejskú koncepciu dejín, podľa ktorej my sme dedičmi robotného a roľníckeho ľudu, ktorý vzdoroval tlaku zvonku, tak akoby chcel vyradiť hyperbolizovanie významu „veľkých udalostí“. O minulosti však vždy uvažujeme ako o sérii udalostí. Daniel Rapant, známy slovenský historik raz povedal veľmi zaujímavú myšlienku: musíme si uvedomiť, že Slovensko a Slováci majú to najzaujímavejšie zo svojich dejín ešte len pred sebou. To je síce pekný aforizmus, nie však dobrým vystihnutím toho, ako ľudia uvažujú o minulosti. Dôležitým momentom spontánneho chápania je nielen orientácia na veľké udalosti, ale aj naratívnosť, začleňovanie sa do veľkého príbehu. Napríklad príbeh o tom, ako slovenský národ peripetiami dejín dospel od Veľkej Moravy až k vlastnej štátnosti sa pre väčšinu Slovákov bude zdať prirodzeným základom ich dejinného povedomia, i keď im odborná historiografia bude stokrát hovoriť niečo iné. Tieto veľké príbehy sú totiž neobyčajne sugestívne a dokážu sa presadiť aj proti faktom.

Samuel Abrahám: To je taká insitná historiografia, ktorá hľadá veľký príbeh, ktorá zdôrazňuje veľké zlomy, veľké udalosti. Možno naozaj niektorí historici využívajú

sugestívnosť veľkých príbehov a tak nadbiehajú verejnosti. Keď však diskutujeme o vyrovnávaní sa s minulosťou, tak je tam jeden zásadný problém. Totiž toto vyrovnávanie sa nás dotýka osobne. Zaujímavé je, že sa nás to dotýka, i keď sa to odohralo v polovici devätnásteho storočia. Vďaka sporom, neschopnosti sa dohodnúť, počúvaním donekonečna interpretácií, ktoré už dávno mali byť dobovými epizódami historiografie, stále cítime dávne udalosti ako súčasť svojho dneška. Príkladom je maďarsko-slovenský vzťah, ktorý sa nijako nedarí prenechať historikom. Jedným z problémov je to, že všetky krízové situácie, povestné osmičky, sa dajú zvaliť na niekoho zvonku. Môžeme sa definovať negatívne, teda vidieť hybné sily našich dejín „mimo nás“, alebo – tak, ako sa snažil Mináč – plebejsky, a teda situovať naše dejiny akoby mimo veľkých príbehov. V obidvoch prípadoch však presúvame zodpovednosť za dejinné rozhodnutia na niekoho mimo nás. Akoby sme boli len obeťou týchto veľkých zlomov. Preto ani necítime povinnosť prevziať zodpovednosť sami za svoju minulosť. Takmer v každej diskusii o histórii sa skôr alebo neskôr objaví názor, že my sme boli len obeťou expanzívnosti iných, my nie sme tvorcami svojej histórie. Táto koncepcia dejín má paradoxné dôsledky: dokonca nájdeme ľudí, ktorí sa cítia zodpovední absolútne za všetko, profesionáli v sypaní si popola na hlavu. Moja skúsenosť z politických diskusií medzi maďarskými a slovenskými politikmi hovorí, že len čo sme začali diskutovať o histórii, tak nemalo význam pokračovať. Riešenie aktuálnych problémov sa nesmie miešať s diskusiami o minulosť. Možno je dôležité nastoliť otázku vlastnej identity, ktorá by sa vzťahovala viac k budúcnosti ako k minulosť. To však môže byť len zbožné pranie a možno v našich končinách aj taký pokus o kvadratura kruhu. A práve preto sa mi poznámka profesora Rapanta zdá byť tak výstižná.

František Novosád: Tradičná história je orientovaná na štát, historické dianie vidí v perspektíve „hodnoty“ štátu. Tým sa slovenskí bádatelia často dostávajú do dilemy: to, čo patrilo k štátu, nebolo naše, to, čo bolo naše sa takmer nedá tradičnými poznávacími aparátmi ani zachytiť. Myslím si, že moderná historiografia nás stavia do celkom novej situácie. Nielenže ako národ máme svoje dejiny pred sebou, ale i naša historiografia – poučená modernými metódami – má svoju budúcnosť pred sebou.

Samuel Abrahám: Keď je spoločnosť v kríze, vždy sa vracia k minulosť. Pre Slovensko to platí tiež, hoci čičranie sa v minulosť vedie k frustrácii a napätiu.

Martin Kanovský: To platí všeobecne. Politici na Viedenskom kongrese alebo na Versailleskej konferencii, keď sa chceli dohodnúť, museli drasticky obmedziť a aj obmedzili historickú argumentáciu a historické práva. Musíme však vedieť, prečo v krízových situáciách tak radi zaťahujeme do diskusií históriu. Prečo si ľudia myslia, že historická argumentácia automaticky poskytuje nejakú legitimitu? Kde sa vzala takáto tendencia?

Egon Gál: Ťažko povedať, ale funguje to. Ešte stále sa história používa ako politický argument pri vyrovnávaní si účtov so susedmi, s vlastnou minulosťou. Čo mi chýba, sú skôr „malé dejiny“, história každodennosti. Ako sa pri striedaní režimov, ktorých tu bolo neúrekom, menili vzťahy medzi ľuďmi, každodenné životné praktiky. Hovorí sa, že v nás prežívajú životné praktiky predchádzajúcich režimov, že v každodennom živote existuje istá zotrvačnosť. To by možno viac pomohlo pochopiť našu súčasnú situáciu.

František Novosád: Pokiaľ ide o vzťah k politike, tak úlohou histórie je možno len pomôcť „odhistorizovať“ politiku, a to tak, že ukáže na reálne miesto vzniku stereotypov, predsudkov, spontánnych životných stratégií. Politika je nemilosrdný zápas a jednotlivé politické zoskupenia používajú na dosiahnutie svojho cieľa všetko, čo majú k dispozícii. Keď môžu, tak využijú aj predsudky. Historik by im mal sťažovať toto zneužívanie. Tým môže pomôcť k racionalizácii politiky.

Samuel Abrahám: Paradoxne by sa dalo povedať, že história je príliš dôležitá než aby sme ju odoberali historikom. Totiž, tak ako v prípade politiky – na rozdiel od povedzme matematiky – o histórii, hlavne tej modernej, má každý vyhranený názor. Inými slovami, všetci sme „kaviarenský politici a historici“. Historici by však mali mať medzi sebou také vážene osobnosti, ktorých spoločenská autorita by zabránila politikom a amatérom hovoriť do médií o veciach, ktorým nie veľmi rozumejú. To je jediný spôsob ako zabrániť tomu, aby sa historické výklady používali ako politická zbraň. Položil som si otázku, prečo sa vraciame vo vážnych a krízových chvíľach k minulosti? To je vlastne tá istá otázka ako otázka, čo formuje našu identitu. Sú to samozrejme dejiny, ktoré formujú našu identitu, a to viac ako čokoľvek iné. Či už je to cez to, čo by sme mohli nazvať insitnou históriou. Keďže počas komunizmu sme nemali prístup ku kvalitnej spisbe o histórii, bolo pre nás dôležité to, čo sme sa dozvedeli od rodičov a známych. Často alebo vždy išlo o interpretáciu s opačným znamienkom ako sme to čítali v učebniciach. Ani to však nemusela byť pravda. Keď prišla sloboda, jedna nádej bola, že história by už mala byť interpretovaná pravdivo. Na pozadí objektívnej histórie naša identita by už mala byť formovaná problémami, ktorými žije súčasnosť: slovenská spoločnosť, ekonomika, EÚ, globálne problémy. Stále je však naša história dôležitejšia. A problémy súčasnosti, problémy mimo nás, tam vonku, iných národov a krajín vyzerajú ako podružné.

František Novosád: Myslím si, že veľmi optimisticky interpretuješ rozdiel medzi kvalitou textov historikov napísaných pred rokom 1989 a tými, ktoré boli napísané po tomto roku. Nepopieram rozdiel, ten tu je a je často naozaj zásadný. Pred rokom 1989 však každý vedel na čom je, a preto historické práce čítal takpovediac s istým „indexom lomu“, predpokladal, že výklad je posunutý a že isté fakty sú len naznačené. Ak však niekto po roku 1989 očakával, že odteraz mu už budú historici hovoriť „pravdu a len pravdu“, tak je asi veľmi sklamaný. Už jednoduchá analýza

textov ukáže, že veľká časť historickej produkcie spoločenskovedných textov vôbec, je aj po roku 1989 ideologicky zaťažená. Čo sa však dnes zmenilo, a to je to najdôležitejšie, je čitateľ, pokiaľ má o to len trochu záujem, je vystavený priamej konfrontácii rôznych názorov. Nie každý sa však dokáže v tomto zdanlivom chaose interpretácií pohybovať a preto sa vracia buď k dogmatizmu „jednej pravdy“, alebo si z danej situácie vyvodí záver, že „všetci rovnako klamú“.

Samuel Abrahám: To očakávanie však bolo oprávnené. Pád režimu predsa znamenal aj pád zábran pri skúmaní minulosti. Nakoniec, vydávajú sa pramene, otvárajú sa archívy a šanca dozvedieť sa „ako to naozaj bolo“ je dnes neporovnateľne väčšia ako pred rokom 1989. Hoci samozrejme to Rankeho „Wie es eigenmtlich gewesen“ je nemožné dosiahnuť.

František Novosád: Sloboda sama osebe však nič nezaručuje...

Martin Kanovský: Nemyslím si, že raz nastane doba, keď politik bude rešpektovať historika. Politik bude mať vždy tendenciu históriu „používať“. Možno to však obrátiť: historická obec by mala mať takú autoritu, aby dokázala účinne obhajovať vecné, vedecky preverené zistenia o minulosti a odlíšiť ich od účelových dezinterpretácií. Pre verejnosť, minimálne intelektuálnu, by mal byť hlas historikov natoľko relevantný a vážny, že dokáže prehlušiť hlas politikov. V tom som však veľkým pesimistom.

Samuel Abrahám: Máš pravdu, náš politik určite nebude konzultovať svoj názor o maďarsko-slovenskom vzťahu s historikmi. Vezmime si však Nemecko. Nijaký politik tam nepovažuje za osožné vtahovať históriu do aktuálnych problémov...

Egon Gál: Tiež si nemyslím, že by politici až tak veľmi rešpektovali historikov. Keď politik začne historizovať, je to vždy podozrivé. Malo by však existovať niečo ako historická spravodlivosť. Na Slovensku sa režimy menili rýchlejšie ako sa striedali generácie a niektoré charaktery bez problémov preplávali z jedného režimu do druhého. Gardisti sa menili na komunistov, komunisti na demokratov. Niektorí stihli aj viac premien za život. Fero rád hovorí, že história Slovenska je príbehom úspechu. Iba mi tak napadlo, či táto názorová pružnosť nie je jadrom nášho úspechu.

Samuel Abrahám: Rád by som sa vyjadril k jednej časti úvodnej eseje Františka Novosáda. Historicky si každá nová mocenská elita nahovárala, že vyrovnávanie si starých účtov je vlastne formou „pozitívnej diskriminácie“, otvorenia možností vzostupu pre tých, ktorým to doterajšie historické a sociálno-politické konfigurácie

znemožňovali“ a že ide o „posledný“ akt tohto typu. Keď však *ex post* preskúmame bilancie všetkých „previerok“ a „vyrovnaní sa s minulosťou“, tak zistíme, že každá z nich oveľa viac problémov spôsobila ako riešila, zatiahla spoločnosť do dlhodobých konfliktov, ktorých ťaživé dedičstvo prechádzalo z generácie na generáciu. Samozrejme, psychologická klíma bola devastovaná aj vtedy, keď reálne zločiny zostali nepotrešané a keď sa mocensky zabránilo vytváraniu realistického obrazu minulosti. Pre každú novú mocenskú elitu je charakteristická ilúzia poslednej ruptúry, „poslednej borby“: každá sľubovala, že odteraz už budú v hre len sily kontinuity a spravodlivosti, rešpektu k osobnosti každého, rešpektu každého, kto je ochotný „priložiť ruku k spoločnému dielu“.

To je veľmi neurčité vyjadrenie: aj tak, aj tak. Akoby zmena znamenala historický sek, keď nová elita zmetie starú, a tým, čo nazývaš „pozitívna diskriminácia“ obsadí čo sa dá. Realita je však opačná. Sme svedkami toho, že do popredia sa v nových štruktúrach – nie hneď, ale po čase – dostanú tí najšikovnejší, najzdatnejší z toho predchádzajúceho režimu. Spočiatku sú možno zakríknutí, pretože sa obávajú nejakej pomsty, že si na nich niekto posvieti, prípadne ich aj potrestá. O chvíľu zistia, že nič takého im nehrozí, otrasú sa a presadia sa v novom režime, veľmi radi zmenia svoj kabát. Dôvod je jednoduchý – odpúšťanie, úsilie o zabudnutie minulosti. Výsledok je však taký, že naozaj sa otriasli a presadili tí, ktorí by mali byť trestaní. To, že Ústav pamäti národa bol na Slovensku ustanovený až trinásť rokov po novembri 89', to je relikvia, možno pre niektorých zadostučinenie, vcelku však s krížom po funuse. Hlavne potom, čo sa s ÚPN udialo po smrti jeho strojcu Jána Langoša.

Martin Kanovský: Kultúrne procesy a kultúrna zmena však nemôžu byť nikdy úplne radikálne. Nikdy sa v dejinách nestalo a ani sa stať nemôže, aby sa v priebehu niekoľkých rokov dramaticky a absolútne zmenili všetky spoločenské štruktúry. Mnohé spôsoby uvažovania, mnohé praktiky pretrvávajú, veľká väčšina ľudí sa otrasie, mierne adaptuje a pokračuje s väčšinou pôvodného náčinia v predstavách i konaní. Neviem si dokonca ani predstaviť, ako by nejaká úplne radikálna zmena mohla vôbec vyzeráť.

Samuel Abrahám: Z toho však nemožno vyvodzovať, že o minulosti by sme nemali rozprávať, pretože výsledkom sú zákonite nové utrpenia, krivdy a dezinterpretácie.

František Novosád: Radikálna zmena stavia každú spoločnosť do dilematickej situácie. Mení sa obsadenie rozhodujúcich postov v spoločnosti. Nie sama táto zmena, ale spôsob jej prevedenia, však často „pripravuje“ komplikácie pre budúcnosť. Nakoniec, začalo to už na začiatku dvadsiatych rokov, keď sa ľudia, ktorí boli kvôli svojmu maďarónstvu pre nový štát nedôveryhodní, stali aktivistami v nacionalistických zoskupeniach. A to už nehovorím o vyraďovaní a previerkach, ktorými sa vyznačoval režim po roku 1948. Z tohto hľadiska zmena roku 1989 bola najväčkorysejšia v dejinách, pretože „porazených“ nechala na scéne. Mohli

sa politicky organizovať, mohli sa presadzovať v hospodárskej sfére, v kultúre. Lustračný zákon, i keby sa uplatňoval, bol detskou hračkou oproti komunistickej „kádrovej“ politike. Lustračný zákon sa vzťahoval na pozície, nie na osoby. Tie predchádzajúce vyradenia sa vzťahovali na osobu, dokonca i na rodinu neprijateľnej osoby. Zmena znamená aj vytvorenie nových selekčných mechanizmov, v ktorých sa rozhoduje o obsadení významných postov. Zároveň niet nijakej záruky, že noví ľudia sú kvalitnejší, že budú kompetentnejší. Každá spoločnosť má obmedzený potenciál ľudí s organizačnými schopnosťami. Isté profesionálne kvality sa dajú získať len „v praxi“. Nakoniec, nie je náhoda, že organizačné jadro väčšiny politických strán po roku 1989 tvorili komunisti. Boli predsa jediní, ktorí mali reálne skúsenosti s organizovaním politických strán, boli jediní, ktorí vedeli, že na schôdzi treba vydržať až do konca, pretože najdôležitejšie veci sa rozhodnú na záver, keď sa uspí pozornosť prítomných. To je reálna dilema každej spoločnosti v zmene: musí selektovať a nemôže nebrať aj ľudí spätých so starým režimom. Samozrejme, ináč vyzerá situácia rok po zmene a ináč po desiatich rokoch. Myslím si, že to, ako sa to riešilo na Slovensku bolo viac-menej „optimálne“ riešenie.

Samuel Abrahám: Tomu nie veľmi rozumiem. Hovoríš, že na jednej strane potrebujeme ľudí, ktorí tu pôsobili predtým, a na druhej strane sa pýtaš ako sa s tým vyrovnáť. Zároveň si odpovedáš, že sa to dá len cez stanovenie pravidiel pokiaľ môžeš ísť a pokiaľ nie. Tu však neboli nijaké pravidlá dané, v spleti porevolučného chaosu sa bývalá komunistická nomenklatúra najlepšie zorientovala, striasla zo seba svoj komunistický šat, nasadila nacionalisticko-populistický tón a títo ľudia potom dotiahli Slovensko skoro do klubu s Bieloruskom.

František Novosád: Práve tým, že sa nevytvoril všeobecný selekčný mechanizmus, že sa to nechalo na „lokálne“ boje, tým sa to optimálne riešilo. Doteraz sa vždy vytvoril ústredný mechanizmus „previerkových komisií“ a výsledkom bola akumulácia historickej pomstychtivosti. To, že Slovensko prežilo v polovici deväťdesiatych rokov turbulencie, ktoré ho dostali na okraj integrujúcej sa Európy, nemá priamu súvislosť s tým, že na vedúce posty sa dostali „ľudia minulosti“.

Martin Kanovský: Zmeny na lokálnej úrovni sú nakoniec aj ľahšie kontrolovateľné. Niekde v okresnom meste všetci lepšie vedeli, kto je kto, kto režim využíva a kto sa predsa len pokúša o riešenie reálnych problémov. Na celoštátnej úrovni takýto druh spontánneho dohľadu neexistuje. Predsa „zdola“ – a nie „zhora“ sa nedá rozoznať, či je niekto bezohľadný karierista alebo nie. Samozrejme, z toho nevyplýva, že ak ľudia na lokálnej úrovni vedeli o miestnych karieristoch a ich transformácii do nových pomerov, že proti tomu nejako v politicky masovom meradle zasiahli.

Samuel Abrahám: Problém je však v tom, že práve toto sa nestalo. Nenechalo sa

to na lokálne štruktúry, ale riadilo sa to všetko z centra tak ako predtým, a chodilo sa aj so slivovicou pre pokyny na ministerstvá do Bratislavy. Reálna decentralizácia neprišla vlastne dodnes. Hovoríš, že toto boli, aspoň v personálnej rovine, najmenšie turbulencie, v porovnaní s inými. Keď však vezmeme do úvahy, že len o chlpy sme unikli tomu, že by sme sa nemuseli stať členmi Európskej únie, tak určite nemôžeme hovoriť o nijakom optimálnom riešení. Teraz sa to niekomu môže zdať všetko ružové, dokonca si o pár rokov vytvoríme komplexnú predstavu, že to vlastne až také zlé nebolo, že to bolo prirodzené, že aj tak by nás nakoniec do EÚ a NATO zobrali. Tých nástrah a ohrození tu však bolo veľa.

František Novosád: Ja súhlasím s tým, že toho, čo nazývaš nástrahy tu bolo veľa. Dokonca si myslím, že tých nástrah bolo a ešte aj je viac, než sme si ochotní pripustiť. Dokonca som presvedčený, že samotný proces integrácie bol ani nie tak odpoveďou na „zrelosť“ transformujúcich sa krajín, ale skôr reakciou na zistenie, že tieto krajiny sa samé „zo seba“ nedokážu v dohľadnom čase zdvihnúť a stať sa akoby jednou zo západoeurópskych krajín. V Bruseli si rýchlo spočítali, že mať na východnej hranici zónu chaosu je oveľa „drahšia“ záležitosť ako integrácia a teda možnosť priamo ovplyvňovať politiku týchto krajín. Toto rozhodnutie bolo vítané, v týchto krajinách predsa existuje silný „ťah na západ“ a preto aj proces integrácie je vnímaný ako vec pozitívneho rozhodnutia obyvateľstva, nie ako niečo „vnútorné“. Myslím si, že v tomto svetle treba vidieť aj slovenské konflikty mečiarovského obdobia. Rozruch okolo obdobia vlády HZDS má iste reálne dôvody, nemožno však nevidieť, že k tomu pristúpilo ešte niekoľko druhotných faktorov, doslova mediálnych násobiteľov reálnych politických – sčasti aj kriminálnych – prešlapov. V zápase proti extrémom mečiarizmu sa mnohí pokúsili vykúpiť zo svojich či už domnelých alebo skutočných prehreškov spred roku 1989. A nakoniec, nemožno nevidieť, že pre istú skupinu sa zápas s „mečiarizmom“ stal výhodným biznisom. Až keď si odmyslíme tieto dva multiplifikátory, tak môžeme začať diskutovať o tom, do akej miery bola naozaj viac ohrozená demokracia na Slovensku ako v susedných krajinách.

Samuel Abrahám: To vlastne dávaš za pravdu tým, ktorí hovoria, že vlastne sa nič vážne nedialo. Veď jeden unesený Kováč, jeden odpálený Remiáš, rozdaných tristo miliárd korún svojim pappenheimským bola len malá a dočasná epizóda. Veď *sooner or later* by nás vzali tak či tak. To je však nezmysel. Tak ako vylúčili Kučmovu Ukrajinu, tak ako odmietli Lukašenkovo Bielorusko, tak by bolo vylúčené aj Mečiarove Slovensko ak by vyhral voľby v roku 1998.

František Novosád: Možno to bolo naozaj na hrane, pokúšam sa však vidieť veci v ich reálnych rozmeroch, bez zveličovania. To, čo sa dialo a udialo sa nedá vysvetľovať len ako výsledok síl, ktoré pôsobili iba v slovenskej spoločnosti. Analogické procesy predsa prebiehali vo všetkých transformujúcich sa krajinách, dokonca dnes vidíme, že voči silám takého typu, aké sa dostali k slovu po roku 1989 nie je

imúnna ani jedna západná spoločnosť. Nejde mi o hodnotenie, to predseda musí byť vždy konkrétne a aj osobné. Ide mi o vysvetlenie a tam sa to nedá „zhodiť“ na zlé vlastnosti niektorých zlých ľudí. Áno, sčasti išlo o boj „dobra“ a „zla“, Ústavný súd predseda presne označil miesta, kde sa vtedy vládnuca garnitúra dostala za hranice zákona a k množstvu káuz z toho obdobia by sa mali vyjadriť aj súdy. Okrem toho však išlo aj o „obyčajný“ mocenský zápas medzi niekoľkými skupinami. Nakoniec, vývoj po roku 1998 to názorne predvádza. Každá moc si dokáže vytvoriť svojich vlastných gangstrov sama, akoby nanovo, nepotrebuje ich dediť po predchádzajúcej.

Egon Gál: Vyrovnávanie sa s minulosťou má zmysel možno ani nie preto, aby sme si vytvorili taký obraz o sebe, ktorý lepšie vyhovuje našej predstave o nás, ale preto, aby sme pochopili vnútorné mechanizmy premien sociálneho a politického života. To, čo sa na Slovensku dialo, sa dialo aj preto, že Slovensko nemalo dobre spracovanú svoju minulosť.

František Novosád: To je pravda, kto počítal s tým, že zrazu sa vyhrnie toľko prívržencov Jozefa Tisu. Kto počítal s tým, že niektorí začnú snívať dokonca sen o Uhorsku. V tomto zmysle možno naozaj povedať, že Slovensko bolo prekvapené samo sebou.

Martin Kanovský: To však neprišlo ako blesk z jasného neba. Prívrženci Slovenského štátu začali získavať svoju silu až neskôr, keď demokratické sily nedokázali poskytnúť ľuďom symboly, ktoré by im umožnili znovu si vybudovať svoju identitu. Elity hovorili: padol komunizmus, robte si čo chcete. Toto však väčšina ľudí nedokáže stráviť.

Samuel Abrahám: Nacionalisti tu už boli v marci 1990.

Martin Kanovský: Aký mali však v marci 1990 reálny politický vplyv?

Samuel Abrahám: Politický vplyv nemali, no keďže neexistovala vážena alternatíva z pera domácich historikov, nacionalisti mali obrovský vplyv v tom ako sa tvoril antikomunistický mýtus po novembri 1989. Nacionalisti sa v hojnom počte vyzorili z emigrácie aj so svojou klérofašistickou spisbou. Poznal som ich v Kanade, kde boli dobre zorganizovaní a preto konali rýchlo a efektívne. Ich agendu potom prevzali SNS a HZDS. Tí prví preto, lebo im to bolo prirodzené, a tí druhí, pretože sa im to hodilo pri rozdeľovaní Československa.

Martin Kanovský: Demokratické sily zanedbali „rekonštrukciu“ symbolického

kapitálu. Ľudia potrebujú symboly, vlajky, hymny, pochody, ceremónie, symbolické predvádzanie: tu demokrati úplne zlyhali.

Egon Gál: Nemyslím si Martin, že je to tak, ako hovoríš. „Budte slobodní“ neznamená „robte si čo chcete“.

Martin Kanovský: Pohrab sa doma v skrinách alebo choď do knižnice a prečítaj si noviny z toho obdobia. „Sloboda je zodpovednosť. Každý má možnosť robiť si iniciatívne čo chce a čo umožňuje zákon.“ To bol leitmotív.

Samuel Abrahám: Keby sme boli teraz opäť v roku 1989 a spýtali by sme sa, čo by sa malo urobiť, aby nedošlo k týmto zemetraseniam, asi by história hrala dôležitú, i keď veľmi krehkú úlohu. Napríklad taký Ústav pamäti národa by vtedy určite zohral veľkú úlohu. Aj vyrovnávanie sa s minulosťou má svoju dobu. Ak sa premešká, tak potom je to už len fraška.